

Rozdział I. Globalny system prawa żywnościowego

Literatura: *M. Alabrese*, Il regime della food security nel commercio agricolo internazionale Dall'Havana Charter al processo di riforma dell'Accordo agricolo WTO, Torino 2018; *S. Bolognini*, Food Security, Food Safety e agroenergie, RDA 2010, z. 2; *R. Budzinowski*, Prawo rolne między globalizacją a lokalnością (kilka refleksji), [w:] Współczesne problemy prawa rolnego i cywilnego. Księga jubileuszowa Profesor Teresy Kurowskiej, red. *D. Łobos-Kotowska, P. Gala, M. Stańko*, Warszawa 2018; *R. Budzinowski, A. Suchoń*, Prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych Państwach Unii Europejskiej, [w:] Prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych Państwach Unii Europejskiej, red. *P. Litwiniuk*, Warszawa 2015; *A. Czyżewski, A. Poczta-Wajda*, Polityka rolna w warunkach globalizacji. Doświadczenia GATT/WTO, Warszawa 2011; *E. Cristiani*, Modelli di agricoltura "sostenibile" con particolare attenzione al settore vitivinicolo, [w:] XV World Congress of Agricultural Law. Contemporary Challenges of Agricultural Law: Among Globalization, Regionalization and Locality, red. *R. Budzinowski*, Poznań 2018; *Ch. Flaskühler, X. Yu*, Genetic Resources Law, [w:] Handbook of Agri-Food Law on China, Germany, European Union. Food security, Food Safety, Sustainable Use of Resources in Agriculture, red. *I. Härtel*, Frankfurt (Oder) 2018; *J. Goździewicz-Biechońska*, The role of agriculture in the circular economy (perspectives for legislation and policy), PPR 2016, Nr 1; *I. Härtel, D. Ren*, Agri-Food Law. Term, Development, Structures, System and Framework, [w:] Handbook of Agri-Food Law on China, Germany, European Union. Food security, Food Safety, Sustainable Use of Resources in Agriculture, red. *I. Härtel*, Frankfurt (Oder) 2018; *I. Härtel, H. Yu*, Food Security and Food Safety Law, [w:] Handbook of Agri-Food Law on China, Germany, European Union. Food security, Food Safety, Sustainable Use of Resources in Agriculture, red. *I. Härtel*, Frankfurt (Oder) 2018; *H. Hollowitz, S. Yang*, Land Resources Law, [w:] Handbook of Agri-Food Law on China, Germany, European Union. Food security, Food Safety, Sustainable Use of Resources in Agriculture, red. *I. Härtel*, Frankfurt (Oder) 2018; *B. Jeżyńska*, Slow city w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich, [w:] Współczesne problemy prawa rolnego i cywilnego. Księga jubileuszowa Profesor Teresy Kurowskiej, red. *D. Łobos-Kotowska, P. Gala, M. Stańko*, Warszawa 2018; *B. Jeżyńska, M.A. Król*, Generation change in agriculture. De lege lata – de lege ferenda remarks, [w:] XV World Congress of Agricultural Law. Contemporary Challenges of Agricultural Law: Among Globalization, Regionalization and Locality, red. *R. Budzinowski*, Poznań 2018; *M. Korzycka*, Koncepcje prawa do odpowiedniej żywności, [w:] *M. Korzycka, P. Wojciechowski*, System prawa żywnościowego, Warszawa 2017; *taż*, Relacje standardów produktów żywnościowych w prawie unijnym, krajowym oraz w Codex Alimentarius, [w:] *M. Korzycka, P. Wojciechowski*, System prawa żywnościowego, Warszawa 2017; *M. Korzycka, P. Wojciechowski*, Ewolucja prawa żywnościowego, [w:] *M. Korzycka, P. Wojciechowski*, System prawa żywnościowego, Warszawa 2017; *T. Kurowska*, Pomoc publiczna a ochrona środowiska w procesie produkcji rolnej. Zagadnienia wybrane, [w:] Integracja

europiejska jako determinanta polityki wiejskiej. Aspekty prawne, red. *P. Litwiniuk*, Warszawa 2017; *K. Leśkiewicz*, Bezpieczeństwo żywnościowe i bezpieczeństwo żywności, PPR 2012, Nr 1; *taż*, In vitro food production from animal cell cultures as a meat alternative (selected legal aspects), PPR 2019, Nr 2; *A. Lichorowicz*, O instytucji rodzinnego gospodarstwa rolnego – de lege ferenda, Rej. 1996, Nr 7–8; *I. Lipińska*, Institutional risk in agricultural production in the face of negotiating the Transatlantic Trade And Investment Partnership (TTIP), Journal of Agribusiness and Rural Development 2016, Nr 4 (42); *taż*, Prawne determinanty bioasekuracji zwierząt gospodarskich w Unii Europejskiej i Polsce, [w:] Integracja europejska jako determinanta polityki wiejskiej. Aspekty prawne, red. *P. Litwiniuk*, Warszawa 2017; *M. Majchrowska*, Perspektywy działalności Światowej Organizacji Handlu w obliczu nowych tendencji w handlu światowym – efekty XI Konferencji Ministerialnej WTO, Krakowskie Studia Międzynarodowe 2018, XV, Nr 4; *K. Marciniuk*, Prawo rolne wobec procesów regionalizacji i globalizacji – zewnętrzne determinanty rozwoju prawa rolnego, [w:] Integracja europejska jako determinanta polityki wiejskiej. Aspekty prawne, red. *P. Litwiniuk*, Warszawa 2017; *tenże*, Rolnictwo wobec integracji europejskiej i globalizacji. Problematyka prawna, Warszawa 2013; *A.K. Mayer, H. Wang*, Regulations Concerning Pesticides and Fertilizers, [w:] Handbook of Agri-Food Law on China, Germany, European Union. Food security, Food Safety, Sustainable Use of Resources in Agriculture, red. *I. Härtel*, Frankfurt (Oder) 2018; *A. Niewiadomski*, Wpływ funduszy strukturalnych na wzrost konkurencyjności polskiego rolnictwa. Aspekty prawne, SIA 2012, Nr 1; *R. Pastuszko*, Land grabbing. Podstawowe zagadnienia prawne, SIL 2017, t. XXVI; *M.T. Roberts*, Food law in the United States, New York 2016; *M.S. Schumann, T.D. Schneid, B.R. Schumann, M.J. Fagel*, Food Safety Law, New York 1997; *T. Srogosz*, Międzynarodowe prawo żywnościowe, Warszawa 2020; *B. Stępień-Zalucka*, Geneza i działalność Światowej Organizacji Handlu (WTO) na arenie międzynarodowej, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego Seria Prawnicza – Prawo 2009, Nr 53; *M. Szymańska*, Initiatives based on local resources – new challenges of agricultural law, PPR 2018, Nr 2; Trattato di diritto agrario, Vol. I. Il diritto agrario: circolazione e tutela dei diritti; vol. II, Il diritto agroambientale; vol. III, Il diritto agroalimentare, red. *L. Costato, A. Germanò, E. Rook-Basile*, Torino 2011; *P. Wojciechowski*, Prywatne prawo żywnościowe [w:] *M. Korzycka, P. Wojciechowski*, System prawa żywnościowego, Warszawa 2017.

§ 1. Podstawowe kategorie międzynarodowego prawa żywnościowego

- 1 **Międzynarodowe prawo żywnościowe** jest wyodrębniane w piśmiennictwie według różnych kryteriów¹. W najnowszej literaturze prawniczej proponowane zostało wyróżnienie międzynarodowego prawa żywnościowego jako „działu” (ewentualnie gałęzi) prawa międzynarodowego. *T. Srogosz*, odwołując się do funkcji FAO, stwierdza następująco: „(...) przedmiotem regulacji dotyczących żywności, odżywiania i rolnictwa są badania, edukacja, administracja, przetwarzanie, marketing, dystrybucja oraz zachowanie naturalnych zasobów i poprawa metod produkcji. Powyższy zakres można spiąć klamrą bezpieczeństwa żywnościowego lub zrównoważonego rozwoju żywnościowego oraz pokusić się o konkluzję, że to one wyznaczają przed-

¹ *T. Srogosz*, Międzynarodowe prawo żywnościowe, Warszawa 2020.

miot regulacji międzynarodowego (globalnego) prawa żywnościowego. Ten dział (ewentualnie gałąź) prawa międzynarodowego normuje zatem współpracę międzynarodową dotyczącą żywności, odżywiania i rolnictwa w zakresie badań, edukacji, administracji, przetwarzania, marketingu i dystrybucji oraz zachowania naturalnych zasobów i poprawy metod produkcji, której celem jest bezpieczeństwo żywnościowe lub zrównoważony rozwój żywnościowy¹. Prawo żywnościowe w takim ujęciu koncentruje się na bezpieczeństwie żywnościowym (*food security*) i zrównoważonym rozwoju żywnościowym.

W literaturze zagranicznej I. Härtel wyróżniła tzw. **global multi-level system**,² a w jego ramach – szeroko rozumianą dziedzinę prawa żywnościowego pod nazwą *Agri-Food Law*, które obejmuje: prawo żywnościowe oraz prawo rolne, w tym prawną regulację stosunków rolnictwa i środowiska, zwłaszcza zarządzania zasobami środowiska². Autorka podkreśla istotną rolę w wytwarzaniu żywności podstawowej produkcji rolnej (roślinnej i zwierzęcej) podlegającej regulacjom różnego szczebla: krajowej, unijnej oraz właśnie tzw. *global multi-level system*³. Należy w pełni podzielić stanowisko, że ochrona zasobów środowiska przed negatywnym wpływem rolnictwa, jak też dla celów rolnictwa wiąże się z zapewnieniem zarówno *food security*, jak i *food safety*. Ta szeroka koncepcja prawa żywnościowego różni się od innych koncepcji, prezentowanych np. przez L. Costato, A. Germanò, E. Rook-Basile, prawa rolno-środowiskowego czy rolno-żywnościowego⁴. Z kolei w piśmiennictwie amerykańskim np. M.T. Roberts, wskazując, że „obszar nowoczesnego, działającego prawa żywnościowego może być organizowany w różny sposób”, wyróżnia w podręczniku pięć tematycznych części prawa żywnościowego: „handel, bezpieczeństwo, marketing, żywienie i systemy”⁵. Zresztą prawo amerykańskie bardzo szeroko traktuje pojęcie żywności⁶.

¹ *Ibidem*, s. 211.

² Por. I. Härtel, D. Ren, *Agri-Food Law. Term, Development, Structures, System and Framework*, [w:] *Handbook of Agri-Food Law on China, Germany, European Union. Food security, Food Safety, Sustainable Use of Resources in Agriculture*, red. I. Härtel, Frankfurt (Oder) 2018, s. 2; por. także J. Goździewicz-Biechońska, R. Budzinowski, Ines Härtel (Editor), *Handbook of Agri-Food Law in China, Germany, European Union. Food Security, Food Safety, Sustainable Use of Resources in Agriculture*, Springer 2017, ss. 662, PPR 2018, Nr 2, s. 195–197, DOI: 0.14746/ppr.2018.23.2.1.

³ *Ibidem*, s. 3.

⁴ *Trattato di diritto agrario*, Vol. I. Il diritto agrario: circolazione e tutela dei diritti; vol. II, Il diritto agroambientale; vol. III, Il diritto agroalimentare, red. L. Costato, A. Germanò, E. Rook-Basile, Torino 2011.

⁵ Zob. np. M.T. Roberts, *Food law in the United States*, New York 2016, s. 2; por. także M.S. Schumann, T.D. Schneid, B.R. Schumann, M.J. Fagel, *Food Safety Law*, New York 1997, która koncentruje się na aspektach *food safety*.

⁶ M. Korzycka, P. Wojciechowski, *Ewolucja prawa żywnościowego*, [w:] M. Korzycka, P. Wojciechowski, *System prawa żywnościowego*, Warszawa 2017, s. 71.

- 3 Do celów dydaktycznych można przyjąć, że międzynarodowe prawo żywnościowe obejmuje umowy międzynarodowe, a także regulacje o charakterze *soft law* lub normy o charakterze technicznym, które dotyczą m.in. stosunków państw trzecich z UE w zakresie wszelkich aspektów produkcji i dystrybucji żywności. Zatem nie pochodzi ono od organów „stanowiących”, lecz od „woli stron” porozumień i umów.
- 4 **Współczesne systemy żywnościowe** są ściśle powiązane ze światowym rolnictwem i prawem rolnym. Zagadnienie to było przedmiotem opracowań w literaturze polskiej oraz zagranicznej¹. Wskazano, że każdy system produkcji żywności wiąże się z produkcją rolną, na którą oddziałują różne czynniki: lokalne, regionalne i globalne, wśród których w ostatnich latach zdaje się dominować czynnik globalny. Dostrzeżono m.in. coraz bardziej postępujący proces globalizacji, o czym świadczą relacje handlowe przybierające postać nowych umów międzynarodowych (zob. rozdz. I § 2. II) oraz większy stopień uwzględniania lokalnych aspektów rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej². Jak wskazuje R. Budzinowski, rolnictwo z natury ma charakter lokalny, bowiem jest naturalne i właściwe dla każdego lokalnego systemu żywnościowego, że w jednej części świata produkuje się cytrusy, a w innej – zboża lub buraki cukrowe³. Jednakże zdaje się, że ta prawidłowość ulega stopniowemu zatarciu, gdyż rolnictwo w każdym wymiarze geograficznym przechodzi próbę wytrzymałości na presję światowego handlu i zmiany zachodzące wskutek ocieplenia klimatycznego oraz innych czynników. Zważywszy na to, że „globalizacja jest zjawiskiem niezwykle złożonym, integrującym rynek żywności, kapitału, siły roboczej i informacji w jeden współzależny rynek światowy”⁴, koncentracja uwagi i wysiłek wszystkich systemów żywnościowych powinien obejmować wspólne wszystkim systemom kierunki działań obejmujące: rozwiązywanie problemów walki ze zmianami klimatycznymi i ich skutkami dla rolnictwa, zanieczyszczeniem środo-

¹ Por. R. Budzinowski, Prawo rolne między globalizacją a lokalnością (kilka refleksji), [w:] Współczesne problemy prawa rolnego i cywilnego. Księga jubileuszowa Profesor Teresy Kurowskiej, red. D. Łobos-Kotowska, P. Gała, M. Stańko, Warszawa 2018, s. 57–66, i powołana tam literatura zagraniczna; K. Marciniuk, Rolnictwo wobec integracji europejskiej i globalizacji. Problematyka prawna, Warszawa 2013.

² R. Budzinowski, Prawo rolne, s. 63.

³ R. Budzinowski, Prawo rolne, s. 58; por. także M. Szymańska, Initiatives based on local resources – new challenges of agricultural law, PPR 2018, Nr 2, s. 91–100, DOI: 10.14746/ppr.2018.23.2.6.

⁴ A. Czyżewski, A. Pocztka-Wajda, Polityka rolna w warunkach globalizacji. Doświadczenia GATT/WTO, Warszawa 2011, s. 9.

wiska¹, wyżywienie rosnącej liczby ludności na ziemi i dostęp do zasobów oraz radzenie sobie z występującymi coraz częściej nowymi zagrożeniami o globalnym zasięgu, np. kryzysami biobezpieczeństwa² (przykładem czego jest występowanie pochodzących od zwierząt wirusów, np. SARS-Cov-2 czy afrykański pomór świń – ASF).

Rolnictwo i jego różne „modele” są poddawane działaniu sił ekonomii i uzależnianiu się od kanałów zbytu produktów przynoszących dochody z wymiany handlowej, niekiedy kosztem ich jakości lub bezpieczeństwa. Zwłaszcza model rolnictwa unijnego, w perspektywie globalizacji rynku żywności, uległ przeobrażeniu w system, w którym lokalny charakter produkcji mierzy się z uwarunkowaniami międzynarodowego handlu w różnych częściach globu, wymuszającymi standaryzację produkcji żywności, monokulturowość upraw i koncentrację produkcji, przy jednoczesnych staraniach o zachowanie (tudzież budowanie) jego zrównoważonego charakteru i zapewnienie bezpieczeństwa dostaw w ramach wspólnej polityki rolnej. Niebezpieczeństwo wypierania swoistych cech lokalnych systemów żywnościowych przez systemy globalne w imię korzyści ekonomicznych rodzi potrzebę ciągłego poszukiwania sposobu racjonalnego bilansowania korzyści i strat. Nie ulega wątpliwości, że nadal są potrzebne instrumenty wspierające lokalną produkcję rolną umożliwiającą i wzmacniającą jej konkurencję w płaszczyźnie regionalnej na poziomie UE³.

Wymienione czynniki w najbliższych latach mogą istotnie wpływać, czy wręcz wymuszać zmianę podejścia do produkcji rolno-żywnościowej w wymiarze globalnym. W przedstawionej perspektywie ważne wydają się nadal ochrona i rozwój rodzimej produkcji rolnej opartej na zrównoważonym wykorzystaniu zasobów i naturalnych metodach produkcji żywności⁴. Nie można także

¹ T. Kurowska, Pomoc publiczna a ochrona środowiska w procesie produkcji rolnej. Zagadnienia wybrane, [w:] Integracja europejska jako determinanta polityki wiejskiej. Aspekty prawne, red. P. Litwiniuk, Warszawa 2017, s. 443–458; por. także J. Goździewicz-Biechońska, The role of agriculture in the circular economy (perspectives for legislation and policy), PPR 2016, Nr 1, s. 81–95, DOI: 10.14746/ppr.2016.18.1.6.

² Termin „biobezpieczeństwo” stosowany jest zamiennie z terminem „bioasekuracja”. Na temat zagrożeń biologicznych zob. bliżej I. Lipińska, Prawne determinanty bioasekuracji zwierząt gospodarskich w Unii Europejskiej i Polsce, [w:] Integracja europejska jako determinanta polityki wiejskiej. Aspekty prawne, red. P. Litwiniuk, Warszawa 2017, s. 427–442.

³ Por. A. Niewiadomski, Wpływ funduszy strukturalnych na wzrost konkurencyjności polskiego rolnictwa. Aspekty prawne, SIA 2012, Nr 1, s. 326–334.

⁴ Por. uwagi na tle zmiany generacji w rolnictwie B. Jeżyńska, M.A. Król, Generation change in agriculture. De lege lata – de lege ferenda remarks, [w:] XV World Congress of Agricultural Law. Contemporary Challenges of Agricultural Law: Among Globalization, Regionalization and Locality, red. R. Budzinowski, Poznań 2018, s. 273–279; A. Lichorowicz, O instytucji rodzinnej gospodarstwa rolnego – de lege ferenda, Rej. 1996, Nr 7–8, s. 31–50.

ignorować potrzeby uwzględnienia przez prawo żywnościowe nowych innowacyjnych metod produkcji mogących służyć wypełnieniu niektórych niedostatków klasycznego rolnictwa¹.

I. Bezpieczeństwo żywnościowe (*food security*)

- 7 Pojęcie **bezpieczeństwo żywnościowe (*food security*)** jest różnie definiowane w literaturze², a także aktach i dokumentach o zróżnicowanym charakterze, jednakże ogólnie rzecz biorąc, oznacza **dostęp ludzi do żywności pod względem ilościowym i jakościowym**. Zasadniczo wiąże się ono z **prawem do odpowiedniej żywności**. Jest to jeden z celów międzynarodowego prawa żywnościowego, który zdefiniowano podczas Światowego Szczytu Żywnościowego w 1996 r. Znajduje się on także wśród celów wspólnej polityki rolnej uregulowanej w art. 39 ust. 1 lit. d TFUE: „zapewnienie bezpieczeństwa dostaw”. Przeciwnieństwem tego wyrażenia jest brak dostępu do żywności (*food insecurity*)³ czy wręcz głód⁴.
- 8 Najbardziej aktualne odniesienie do omawianego wątku można odnotować w Agendzie ONZ na Rzecz Zrównoważonego Rozwoju 2030⁵, której cele na najbliższe lata koncentrują na zagadnieniach związanych z *food security*. Wśród zobowiązań, jakie sformułowane zostały w jej treści, można przywołać następujące: „Zobowiązujemy się eliminować ubóstwo we wszystkich jego formach i wymiarach, m.in. poprzez wyeliminowanie skrajnego ubóstwa do roku 2030. Wszyscy ludzie muszą mieć zapewniony podstawowy standard życia, m.in. za pośrednictwem systemów ochrony socjalnej. Jesteśmy również zdecydowani wyeliminować głód i osiągnąć bezpieczeństwo żywnościowe, co ma dla nas priorytetowe znaczenie, a także wyeliminować wszelkie for-

¹ Por. np. K. Leśkiewicz, In vitro food production from animal cell cultures as a meat alternative (selected legal aspects), PPR 2019, Nr 2, s. 153–166.

² Por. K. Leśkiewicz, Bezpieczeństwo żywnościowe i bezpieczeństwo żywności, PPR 2012, Nr 1, s. 179–198; S. Bolognini, Food Security, Food Safety e agroenergie, RDA 2010, z. 2, s. 308 i n.; I. Härtel, H. Yu, Food Security and Food Safety Law, [w:] Handbook of Agri-Food Law on China, Germany, European Union. Food security, Food Safety, Sustainable Use of Resources in Agriculture, red. I. Härtel, Frankfurt (Oder) 2018, s. 60.

³ T. Srogosz, Międzynarodowe prawo, s. 57–69; por. M. Alabrese, Il regime della food security nel commercio agricolo internazionale Dall’Havana Charter al processo di riforma dell’Accordo agricolo WTO, Torino 2018, s. 5.

⁴ Global Report on Food Crises 2017, <http://www.fao.org/3/a-br323e.pdf> (dostęp: 13.8.2020 r.).

⁵ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego A/RES/70/1: Agenda na Rzecz Zrównoważonego Rozwoju 2030, http://www.un.org/pl/files/164/Agenda%202030_pl_2016_ostateczna.pdf (dostęp: 13.8.2020 r.).

my niedożywienia. W związku z tym potwierdzamy ważną rolę Komitetu ds. Światowego Bezpieczeństwa Żywnościowego (Committee on World Food Security) i jego charakter sprzyjający integracji społecznej (...)”¹.

1. Suwerenność żywnościowa (*food sovereignty*)

Suwerenność żywnościowa (*food sovereignty*) oznacza samowystarczalność żywnościową pod względem produkcji rolnej. Jest to koncepcja doktrynalna mająca zarówno wymiar jednostkowy (dotyczący jednostki), jak i zbiorowy – odnoszący się do lokalnych społeczności (miejscowych rolników) tak na poziomie regionów, krajów, jak i na szczeblu międzynarodowym. Odnosi się ona do wielu złożonych aspektów *food security*, w tym do regulacji prawnej, polityki, ekonomii. Jej wyrazem są zwłaszcza inicjatywy lokalne służące budowaniu niezależności w zakresie dostępu do żywności, np. *urban agriculture*².

Ważnym aspektem związanym z suwerennością żywnościową jest **dostęp do gruntów (*right to land*)**. W literaturze poruszano problem zwalczania groźnego dla rolnictwa zjawiska określanego jako *land grabbing*, który oznacza „transgraniczny proces przejmowania faktycznej kontroli nad znacznymi obszarami gruntów rolnych”³. *Land grabbing* jest zagadnieniem, które należy odnosić zarówno do sfery zarówno prawa międzynarodowego, jak i prawa UE⁴, zwłaszcza że Europa przynależy do globalnych systemów żywnościowych, a *land grabbing* pojawia się także w Europie, gdzie obok klasycznego wykupu gruntów przejęcie kontroli nad terenami uprawniami dokonuje się w drodze nabycia przedsiębiorstw, które są właścicielami ziemi⁵.

2. Zrównoważony rozwój żywnościowy (*food sustainability*)

Koncepcja zrównoważonego rozwoju żywnościowego (*food sustainability*) opiera się na budowaniu zrównoważonych systemów żywnościowych, w których charakterystyczny jest aspekt ekologiczny⁶. Produkcja żywności powinna służyć zaspokojeniu potrzeb człowieka przy uwzględnieniu ochrony zasobów, zdrowia ludzi i zwierząt, zmian klimatycznych. Jest wyrazem nowoczesnego pojmowania bezpieczeństwa żywnościowego, które służy akcentowaniu

¹ *Ibidem*, pkt 24, s. 8.

² T. Srogosz, Międzynarodowe prawo, s. 62.

³ Zob. bliżej R. Pastuszko, Land grabbing. Podstawowe zagadnienia prawne, SIL 2017, t. XXVI, I, s. 147–156.

⁴ *Ibidem*, s. 153.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Por. także B. Jeżyńska, Slow city w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich, [w:] Współczesne problemy prawa rolnego i cywilnego. Księga jubileuszowa Profesor Teresy Kurowskiej, red. D. Łobos-Kotowska, P. Gała, M. Stańko, Warszawa 2018, s. 159–168.

coraz większej roli gospodarstw rodzinnych w produkcji żywności i potrzeby odchodzenia od rolnictwa intensywnego¹.

Jednakże – jak wskazują instytucje ONZ – „zrównoważonych systemów żywności i rolnictwa nie można osiągnąć bez znacznych dodatkowych wysiłków”, nie wystarczy zwykły wysiłek jak dotychczas². Systemy żywnościowe i rolnicze mogą podążać alternatywnymi ścieżkami, w zależności od ewolucji różnych czynników, takich jak wzrost populacji, wybory żywieniowe, postęp technologiczny, podział dochodów, stan i wykorzystanie zasobów naturalnych, zmiany klimatyczne oraz wysiłki na rzecz zapobiegania i rozwiązywania konfliktów, a o wyborze danej ścieżki zdecydują decyzje polityczne³. Systemy żywności i systemy rolnicze powinny być bardziej społeczne, ekologiczne i ekonomiczne⁴.

3. Prawo do odpowiedniej żywności (*right to adequate food*)

- 12 **Prawo do odpowiedniej żywności (*right to adequate food*)** zostało wyprowadzone z postanowień Międzynarodowego Paktu Praw Społecznych i Kulturalnych ONZ z 12.12.1966 r., z przepisów regulujących prawo każdego człowieka do odpowiedniego poziomu życia dla niego samego i jego rodziny, w tym wyżywienia, odzieży, mieszkania oraz stałego polepszania warunków bytowych i podstawowe prawo do wolności od głodu (art. 11 ust. 1 i 2). Prawo do odpowiedniej żywności (*right to food*) należy do praw człowieka tzw. pierwszej generacji i ma charakter społeczno-ekonomiczny. Różne są też sposoby jego rozumienia⁵. Wiąże się ono np. z prawem do poszanowania godności, opieki społecznej⁶.
- 13 Oprócz omówionego prawa, wyróżnia się także **prawo do wody (*right to water*)** obejmujące powszechny dostęp do tego dobra, co wiąże się z innymi prawami człowieka⁷. W perspektywie historycznej ma ono także korzenie w regulacji tzw. prawa humanitarnego dotyczącego ochrony praw cywilów np. w IV Konwen-

¹ T. Srogosz, Międzynarodowe prawo, s. 62.

² The future of food and agriculture. Alternative pathways to 2050, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome 2018, <http://www.fao.org/3/I8429EN/i8429en.pdf> (dostęp: 24.7.2020 r.), s. 31.

³ *Ibidem*, s. 35.

⁴ *Ibidem*.

⁵ M. Korzycka, Koncepcje prawa do odpowiedniej żywności, [w:] M. Korzycka, M. Wojciechowski, System prawa żywnościowego, Warszawa 2017, s. 495–497.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, s. 498.

cji Genewskiej¹, na mocy której państwo, dopuszczające się okupacji, ma obowiązek zapewnienia w miarę swoich możliwości zaopatrzenia ludności w żywność².

Bezpieczeństwo żywnościowe w każdej płaszczyźnie wymaga odniesienia do aktualnych uwarunkowań światowego rolnictwa. Prognozy wskazują, że produkcja rolnej żywności wzrośnie z powodu wzrostu liczby ludności i dochodów. Jednocześnie ekspansję rolnictwa można jednak znacznie ograniczyć, np. poprzez zwiększanie świadomości konsumentów na temat zrównoważonych ekologicznie diet, regulowanie marnotrawienia żywności i walkę z nim, wymuszanie bardziej efektywnego ustalania cen żywności i ograniczanie stosowania biopaliw³. Odpowiednio do wzrostu produkcji rolnej zwiększy się zapotrzebowanie na ziemię w sposób przekraczający dostępność gruntów w niektórych krajach, z czym już mierzy się Bliski Wschód, Afryka Północna czy wybrane kraje w Azji Wschodniej⁴. Trafne zatem wydaje się stwierdzenie, że budowanie zrównoważonych systemów żywnościowych zależy w dużym stopniu od realizowanego modelu rolnictwa i stopnia jego zrównoważenia, a także od ochrony rodzimego rolnictwa⁵.

II. Kodeks żywnościowy (*Codex Alimentarius*)

1. Przedmiot regulacji CA

Kodeks żywnościowy (CA) jest to zbiór norm, praktyk, zaleceń i wytycznych przyjętych na szczeblu międzynarodowym w ramach FAO, które dotyczą różnych aspektów dotyczących żywności, w tym w szczególności produkcji (standardów), higieny, inspekcji⁶. Normy dotyczące żywności są wynikiem prac Komisji CA, do której należą UE i wiele państw w ramach FAO i WHO.

¹ Treaty Series. Treaties and international agreements registered or filed and recorded with the Secretariat of the United Nations, United Nations 2000, Protocol Additional to the Geneva Convention of 12 August 1949 and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), Geneva, 8.6.1977 r., <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201694/v1694.pdf> (dostęp: 11.9.2020 r.).

² T. Srogosz, Międzynarodowe prawo, s. 7.

³ The future of food and agriculture, s. 31.

⁴ *Ibidem*, s. 19.

⁵ Por. E. Cristiani, Modelli di agricoltura “sostenibile” con particolare attenzione al settore vitivinicolo, [w:] XV World Congress of Agricultural Law. Contemporary Challenges of Agricultural Law: Among Globalization, Regionalization and Locality, red. R. Budzinowski, Poznań 2018, s. 361–367; R. Budzinowski, A. Suchoń, Prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych Państwach Unii Europejskiej, [w:] Prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych Państwach Unii Europejskiej, red. P. Litwiniuk, Warszawa 2015, s. 323–334.

⁶ M. Korzycka, P. Wojciechowski, System prawa, s. 89–95, i powołane tam orzecznictwo TSUE.

Normy CA należą co prawda do kategorii *soft law*¹, ale – ponieważ są punktem odniesienia wielu regulacji prawa żywnościowego UE oraz krajów trzecich – z biegiem czasu zyskały znaczenie uniwersalne. Doskonałym przykładem są choćby akty prawne regulujące wymogi dotyczące dodatków do żywności, pozostałości pestycydów lub leków weterynaryjnych i przyjmowane w nich dopuszczalne poziomy dziennego spożycia (*Acceptable Daily Intake*, w skrócie ADI) oparte na normach CA². CA są zbiorem standardów bezpieczeństwa żywnościowego, jakości produktów i tzw. tekstów ich dotyczących³.

2. Charakter norm CA

- 16 Normy, standardy i wszelkie treści CA są powszechnie uznawane za wzorcowe i wiążące w prawie różnych krajów, choć – jak wspomniano – należą do *soft law*. Niekiedy odsyła do nich prawodawstwo UE lub TSUE w wydawanych orzeczeniach. Nie mają one jednak waloru powszechnie obowiązujących, a są stosowane dobrowolnie. Nabierają one „mocy prawnej” dopiero poprzez odesłania do nich w regulacjach prawnych.

§ 2. Międzynarodowe regulacje dotyczące rolnictwa i handlu

I. Światowa Organizacja Handlu (WTO) i obszary jej aktywności w zakresie żywności

- 17 Na arenie międzynarodowej występuje wielu różnorodnych uczestników rynku żywności. Najważniejszą rolę wśród nich odgrywają niewątpliwie organizacje międzynarodowe, w tym WTO, mimo że różni się ona od klasycznego modelu takich organizacji⁴. Jej rola prawotwórcza polega na zawieraniu wielostronnych umów handlowych, które nie podlegają standardowemu procesowi zawierania traktatów, ale wiążą państwa przystępujące do WTO automatycznie jako integralna część umowy ustanawiającej WTO. W ramach WTO zapadają m.in. decyzje konferencji ministerialnych oraz orzeczenia w postaci

¹ I. Härtel, H. Yu, Food Security, s. 67.

² General Standard for Food Additives Codex Stan 192-1995 Adopted in 1995. Revision 1997, 1999, 2001, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, http://www.fao.org/gsfonline/docs/CXS_192e.pdf (dostęp: 24.7.2020 r.).

³ I. Härtel, H. Yu, Food Security, s. 67–68.

⁴ T. Srogosz, Międzynarodowe prawo, s. 119.

sprawozdań paneli, Organu Odwoławczego i Organu Arbitrażowego. W literaturze stwierdzono wręcz, że WTO, podobnie jak UE, „stanowi wyodrębniony i złożony system prawa, w skład którego wchodzi rozwiązywanie instytucjonalne, prawo materialne i regulacje proceduralne”¹.

W odniesieniu do żywności obszarami aktywności WTO są **rolnictwo i handel**. Ponadto jest to współpraca z Komisją CA i FAO. Integralną częścią umowy ustanawiającej WTO² są tzw. porozumienia handlowe, do których należy m.in. Porozumienie w Sprawie Rolnictwa (*The Agreement on Agriculture* – w skrócie AoA³) oraz Porozumienie w sprawie Stosowania Środków Sanitarnych i Fitosanitarnych (*Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures* – w skrócie SPS), a także Porozumienie w Sprawie Barier Technicznych w Handlu (*Agreement on Technical Barriers to Trade* – w skrócie TBT⁴).

Unia Europejska i jej państwa członkowskie działają w ramach WTO na podstawie art. 207 (wspólna polityka handlowa), art. 217 i art. 218 TFUE (umowy międzynarodowe).

Geneza WTO jest związana z podpisanym w 1947 r. Porozumieniem Ogólnym w sprawie Taryf i Handlu (*General Agreement on Tariffs and Trade* – w skrócie GATT), który początkowo obejmował rolnictwo, ale w sposób jedynie fragmentaryczny. Dlatego państwa-sygnatariusze wyłączyły rolnictwo z zakresu stosowania zasad zawartych w układzie ogólnym GATT⁵. W latach 1947–1994 członkom wolno było stosować subsydia wywozowe w odniesieniu do podstawowych produktów rolnych i pod pewnymi warunkami wprowadzać ograniczenia przywozowe. Z tych przyczyn produkty rolne natrafiały na istotnie ograniczające handel bariery.

Negocjacje w zakresie handlu produktami rolnymi zakończono podczas Rundy Urugwajskiej (1986–1994). W porozumieniach i protokołach ustaleń WTO dotyczących handlu podpisanych w 1994 r. (weszły one w życie

¹ K. Marciniuk, Prawo rolne wobec procesów regionalizacji i globalizacji – zewnętrzne determinanty rozwoju prawa rolnego, [w:] Integracja europejska jako determinanta polityki wiejskiej. Aspekty prawne, red. P. Litwiniuk, Warszawa 2017, s. 459–475.

² Porozumienie ustanawiające Światową Organizację Handlu (WTO) z 15.4.1994 r. (Dz.U. z 1995 r. Nr 98, poz. 483 ze zm.). Tekst dostępny także na https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/04-wto_e.htm (dostęp: 24.7.2020 r.).

³ Tekst dostępny na: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/14-ag_01_e.htm (dostęp: 24.7.2020 r.).

⁴ Tekst dostępny na: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/17-tbt_e.htm#article (dostęp: 24.7.2020 r.).

⁵ Na temat genezy WTO zob. bliżej, B. Stępień-Zalucka, Geneza i działalność Światowej Organizacji Handlu (WTO) na arenie międzynarodowej, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego Seria Prawnicza – Prawo 2009, Nr 53, s. 223–235.

1.1.1995 r.) rolnictwo zyskało specjalny status regulowany przez AoA, o szczególnym charakterze. Ponadto do rolnictwa, jak wspomniano, odnoszą także niektóre postanowienia SPS oraz Porozumienia w sprawie Handlowych Sspektów Praw Własności Intelektualnej (*Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights* – w skrócie TRIPS¹) w zakresie ochrony oznaczeń geograficznych. Natomiast w zakresie dostępu do rynku uzupełniające wobec AoA zastosowanie mają także postanowienia TBT. Ustalenia w ramach WTO zapadają w ramach rund negocjacyjnych, które potrafią ciągnąć się latami bez rezultatu².

- 21 WTO w sprawach rolnictwa i żywności funkcjonuje przy pomocy Komitetu w sprawie Rolnictwa (*Committee on Agriculture*) oraz Komitetu w sprawie Środków Sanitarnych i Fitosanitarnych (*Committee on Sanitary and Phytosanitary Measures*), wyodrębnionych na podstawie porozumień w tych sprawach. W literaturze postuluje się, by w handlu międzynarodowym WTO uwzględniała prawo do żywności, bezpieczeństwo żywnościowe czy też zrównoważony rozwój żywnościowy³. Jej rola nie może sprowadzać się li tylko do aspektów ekonomicznych. UE jest stroną wymienionych porozumień.

II. Umowy międzynarodowe

- 22 W obszarze obrotu żywnością między UE i krajami trzecimi najważniejszymi regulacjami są umowy międzynarodowe. Z reguły to z nich będą wynikać wymogi, które muszą być spełnione, by żywność mogła być eksportowana z UE do kraju trzeciego oraz by z kraju trzeciego mogła trafić na rynek UE. W tym względzie stosowne rozwiązania są zawarte również w przepisach rozporządzenia nr 178/2002 (rozdział II). Trzeba podkreślić, że zawierając i realizując umowy międzynarodowe, ich strony muszą respektować ustalenia poczynione na poziomie WTO i umowach je łączących.
- 23 W świetle koncepcji prawa żywnościowego *Agri-Food Law*, o której była mowa we wstępie, wśród umów międzynarodowych należałoby wymienić także te, które regulują kwestie dotyczące ochrony zasobów, w tym gruntowych

¹ Tekst dostępny na: https://www.wto.int/English/docs_e/legal_e/legal_e.htm#TRIPS (dostęp: 11.9.2020 r.).

² M. Majchrowska, Perspektywy działalności Światowej Organizacji Handlu w obliczu nowych tendencji w handlu światowym – efekty XI Konferencji Ministerialnej WTO, Krakowskie Studia Międzynarodowe 2018, XV, Nr 4, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.mhp-dafdac34-c9ce-40a7-a3bc-7f1a94d2199c/c/KSM_2018_4_15_Majchrowska.pdf (dostęp: 24.7.2020 r.), s. 241–262.

³ T. Srogosz, Międzynarodowe prawo, s. 121.

i wodnych, wymogów dotyczących nawozów i pestycydów, zasobów genetycznych, rolnictwa ekologicznego, prawa dotyczącego zmian klimatycznych, organizmów genetycznie modyfikowanych i innych aspektów¹.

Wśród umów, które łączą UE, można wskazać:

24

- 1) wspomnianą umowę AoA, Porozumienie SPS oraz Porozumienie BTB;
- 2) kompleksową umowę gospodarczo-handlową (CETA) między Kanadą, z jednej strony, a UE i jej państwami członkowskimi, z drugiej strony²;
- 3) Porozumienie w sprawie handlu i inwestycji ze Stanami Zjednoczonymi Ameryki, które nie doszło do skutku³;
- 4) 65 umów międzynarodowych zawartych przez UE z krajami trzecimi⁴.

1. Porozumienie w Sprawie Rolnictwa (*The Agreement on Agriculture*)

Gdy chodzi o pierwsze porozumienie – AoA – należy wskazać, że państwa członkowskie WTO zobowiązały się do wdrożenia obowiązującego programu reformy polityki rolnej, który ustanawia zasady dotyczące trzech głównych dziedzin: dostępu do rynku, wsparcia wewnętrznego oraz subsydiów wywozowych. Należy także wspomnieć o celach, do których AoA odwołuje się już na wstępie. Stanowi ono, że zobowiązania w ramach programu reform powinny być podejmowane w sposób sprawiedliwy, z uwzględnieniem kwestii pozahandlowych, w tym bezpieczeństwa żywnościowego i potrzeby ochrony środowiska⁵. Zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego powiązane zostało zatem z możliwością niezakłóconej wymiany handlowej, dostępu do rynku

25

¹ Na temat tych regulacji zob. bliżej, np. *H. Hollowitz, S. Yang*, Land Resources Law, [w:] *Handbook of Agri-Food Law on China, Germany, European Union. Food security, Food Safety, Sustainable Use of Resources in Agriculture*, red. *I. Härtel*, Frankfurt (Oder) 2018, s. 129–210; *Ch. Flaskühler, X. Yu*, Genetic Resources Law, [w:] *Handbook of Agri-Food Law on China, Germany, European Union. Food security, Food Safety, Sustainable Use of Resources in Agriculture*, red. *I. Härtel*, Frankfurt (Oder) 2018, s. 211–271; *A.K. Mayer, H. Wang*, Regulations Concerning Pesticides and Fertilizers, [w:] *Handbook of Agri-Food Law on China, Germany, European Union. Food security, Food Safety, Sustainable Use of Resources in Agriculture*, red. *I. Härtel*, Frankfurt (Oder) 2018, s. 277–341.

² Kompleksowa umowa gospodarczo-handlowa (CETA) między Kanadą, z jednej strony, a UE i jej państwami członkowskimi, z drugiej strony (Dz.Urz. UE L z 2017 r. Nr 11, s. 23), zwana dalej umową CETA.

³ *I. Lipińska*, Institutional risk in agricultural production in the face of negotiating the Transatlantic Trade And Investment Partnership (TTIP), *Journal of Agribusiness and Rural Development* 2016, Nr 4 (42), s. 591–596, DOI:10.17306/JARD.2016.85.

⁴ W rejestrze umów międzynarodowych, których stroną jest UE i jej państwa członkowskie, wymieniono 65 pozycji – zob. https://eurlex.europa.eu/search.html?qid=1593947028532&type=named&CC_1_CODED=03&name=browse-by:inter-agree-in-force&CC_2_CODED=0380 (dostęp: 24.7.2020 r.).

⁵ Zob. https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/14-ag_01_e.htm (dostęp: 24.7.2020 r.).

i ograniczania wsparcia rolnictwa oraz wywozu produktów między stronami porozumienia.

26 W zakresie poprawy **dostępu do rynku** (art. 4 AoA) wymagane było:

- 1) przekształcenie wszystkich środków ochronnych na granicach w opłaty celne (ekwiwalenty taryfowe), a następnie ich stopniowe obniżanie (o 36% w ciągu sześciu lat od 1995 do 2000 r. w porównaniu z okresem odniesienia 1986–1988 w przypadku krajów rozwiniętych i o 24% w przypadku krajów rozwijających się);
- 2) w zakresie produktów szczególnych niepodlegających taryfikacji – konieczne było ustanowienie zobowiązań „minimalnego dostępu” dla krajów trzecich poprzez otwarcie kontyngentów taryfowych (które na koniec 2000 r. dla każdej grupy produktów odpowiadały 5% spożycia w okresie bazowym 1986–1988);
- 3) utrzymanie koncesji taryfowych na import co najmniej na poziomie z lat 1986–1988 (tzw. bieżący dostęp); wprowadzenie specjalnej klauzuli ochronnej, która ma zastosowanie w przypadku przekroczenia określonego pułapu przywozu bądź w przypadku spadku cen przywozu poniżej określonego poziomu.

Zobowiązania UE w powyższym zakresie odnosiły się do 1764 pozycji taryfowych. Średnia skonsolidowana stawka celna dla produktów rolno-spożywczych, która na początku okresu wdrażania wynosiła 26%, pod koniec tego okresu wynosiła już tylko 17%. Ponadto UE stosuje stawki zerowe lub minimalne w odniesieniu do 775 spośród 1764 pozycji. Jedynie w przypadku 8% pozycji taryfowych stawka celna przekracza 50% (na produkty mleczne, mięso wołowe, zboża i produkty na bazie zbóż, cukru oraz substancji słodzących).

W zakresie kontyngentów taryfowych UE wprowadziła w sumie 87 kwot, z których 37 odnosi się do „minimalnego dostępu”, a 44 – do „bieżącego dostępu”. W 2014 r. do około 71% całkowitego przywozu artykułów rolno-spożywczych do UE o wartości 72 mld euro zastosowano zerową stawkę celną¹.

27 Z kolei wymogi AoA w zakresie „**wsparcia wewnętrznego**” (art. 6 i 7 AoA) odnosiły się do jego ograniczenia w zależności od rodzaju. Do realizacji tych celów wsparcie wewnętrzne zostało podzielone na różne kategorie według kryterium stopnia zakłócania przez nie handlu produktami rolnymi. I tak w grupach rodzajowych wskazanych w AoA znalazły się:

- 1) tzw. kategoria bursztynowa (*amber box*)² – dotyczy wsparcia cen oraz wsparcia powiązanego z produkcją objętego redukcją. Obowiązek ograni-

¹ Zob. <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/111/porozumienie-wto-w-sprawy-rolnictwa> (dostęp: 24.7.2020 r.).

² Określana także jako zagregowany wskaźnik wsparcia (*Total Aggregate Measurement of Support* – w skrócie AMS).

czenia wynosił 20% w ciągu sześciu lat w porównaniu z okresem odniesienia: 1986–1988. Państwom członkowskim WTO zezwolono na zastosowanie klauzuli *de minimis* pozwalającej na wyłączenie z bieżącego wsparcia wszelkiego wsparcia, którego kwota jest niższa niż 5% wartości danego produktu (pomoc szczególna) lub całkowitej produkcji rolnej (pomoc ogólna). Dla krajów rozwijających się pułap ten określono na wyższym poziomie: 10%;

- 2) tzw. kategoria niebieska (*blue box*) – objęła wsparcie w ramach programów kontroli podaży, zwolnione z obowiązków redukcji¹;
- 3) tzw. kategoria zielona (*green box*) – objęła programy usług publicznych (takich jak: badania naukowe, szkolenia, popularyzacja wiedzy, promocja, infrastruktura, krajowa pomoc żywnościowa czy rezerwy publiczne związane z bezpieczeństwem żywności), a także bezpośrednie wypłaty dla producentów odrębne od produkcji (tj. programy gwarantowania dochodów i zapewniania bezpieczeństwa: katastrofy naturalne, udział finansowy państwa w ubezpieczeniu zbiorów itp.), programy mające na celu dostosowanie struktur oraz programy służące ochronie środowiska naturalnego².

Wszystkie rodzaje pomocy należące do kategorii zielonej, które są ocenione jako zgodne z zasadami WTO, podlegają całkowitemu zwolnieniu z obowiązku redukcji wsparcia wewnętrznego. W tym względzie UE wprowadziła reformy WPR, zwłaszcza tę z 2003 r., której celem było rozdzielenie wsparcia (płatności bezpośrednich) od wielkości produkcji rolnej. Także reformy sektorowe przeprowadzone w kolejnych latach miały na celu przekształcenie większości rodzajów wsparcia kategorii bursztynowej i niebieskiej we wsparcie w kategorii zielonej.

Gdy chodzi natomiast o **wymogi AoA dotyczące subsydiów wywozowych** 28 (zwłaszcza art. 9 AoA), to miały one zostać zredukowane w ciągu sześciu lat o 21% w odniesieniu do wielkości i o 36% w odniesieniu do budżetu w porównaniu z okresem bazowym 1986–1990 (w przypadku wołowiny są to lata 1986–1992). W UE redukcję taką przeprowadzono dla 20 grup produktów. W przypadku produktów przetworzonych zastosowano jedynie redukcję budżetu.

¹ Na przykład płatności bezpośrednie powierzchniowa i od plonów lub pogłowia; kwota wsparcia z tytułu AMS i pomoc w kategorii niebieskiej („całkowity AMS”) dla każdego produktu nie może jednak przekraczać całkowitego wsparcia przyznanego w roku gospodarczym 1992.

² Zob. Annex 2: Domestic Support – The Basis for Exemption from The Reduction Commitments, https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/14-ag_02_e.htm#annII (dostęp: 24.7.2020 r.).